3. परं निधानम् कः

[Raja Bhoja lived in the 11th century A.D. in Malwa. (known as Madhya Pradesh at present.) Living in Dharanagar, the fame that Raja Bhoja attained at that time is still alive today. Even today many interesting stories of his good governance, his ability to be just even under the most difficult circumstances and his ability to recognize the learned are popular. A collection of such stories in Sanskrit called 'Bhojaprabandha' is very well-known. In this there are many events related to Raja Bhoja are described here by using many verses with aesthetic poetic qualities.

In addition to this, Sanskrit poets of different periods have accepted Raja Bhoja as a character to present their ideas. One such story in dialogue form is presented here focusing on Bhoja. In this dialogue between Raja Bhoja and young scholar it has been attempted to emphasise strength of one thing over the other. As the conversation progresses, there is a total halt when it comes to the point of contentment. That is, this story lays stress on the importance of contentment.

While reading this lesson, it is important to pay attention to the concord between the case of the doer and the verb forms. In addition to this, you also have to learn how the case endings of nouns and the various forms of the verb change.]

भोजः नाम नृपतिः विद्याप्रियः, कलाप्रियः, प्रजाप्रियश्च आसीत् । अतः तस्य राजसभायां दूरदेशात् अनेके विद्याविशारदाः पण्डिताः समागच्छन्ति स्म ।

एकदा भोजः प्रासादस्य गवाक्षे उपविष्टः आसीत् । सः मार्गे एकं नवागन्तुकम् अनभिज्ञं युवकं पश्यति । तस्य परिचयं ज्ञातुं सः तं प्रासादे आह्वयति । ततस्तयोः मध्ये एवं वार्तालापः संजातः ।

भोजः : भवान् कः वर्तते ?

युवकः : अहं घटपण्डितः अस्मि ।

भोजः : घटपण्डितः ? किं नाम घटपण्डितः इति ?

युवकः : यथा घटे परिपूर्णं जलं तिष्ठति, तथैव मयि परिपूर्णं ज्ञानं वर्तते । अतः अहं स्वात्मानं घटपण्डितं मन्ये ।

भोजः : (युवकस्य गर्वपूर्णाम् उक्तिं श्रुत्वा स्वात्मानं ततोऽप्यधिकं मत्वा अहङ्कारेण सह) यदि त्वं घटः असि, तर्हि अहं मुद्गरत्वेन वर्ते । मुद्गरः स्वकीयेन प्रहारेण घटं विनाशयति । अहमपि घटरूपं भवन्तं विनाशयामि ।

युवकः : यदि भवान् मुद्गरत्वेन वर्तिष्यते, तर्हि अहम् अग्निः भवामि । दहनकर्मा अग्निः भूत्वा मुद्गरं भस्म करिष्यामि ।

भोजः : त्वं यदि वह्नित्वेन वर्तिष्यसे, तर्हि अहं वृष्टिः भविष्यामि । वृष्टेः पुरतः वह्निः स्थातुं न शक्नोति, तथा त्वमपि मम पुरतः स्थातुं न शक्नोषि ।

युवकः : वृष्टिं तु वायुः स्वबलेन यत्र कुत्रापि वाहयितुमर्हति । वृष्टिरूपं भवन्तमहं वायुः भूत्वा इतः ततः वहिष्यामि ।

भोजः : यदि भवान् वातत्वेन वर्तिष्यते, तर्हि अहं वायुभक्षकः भुजगः भविष्यामि । भुजगः सन् सततं वायुरूपं भवन्तं भक्षयिष्यामि ।

युवकः : भवान् यदि सर्पः भविष्यति, तर्हि अहं सर्पभक्षको गरुडो भवामि ।

भोजः : (वाक्केलीं वर्धयन्) त्वं यदि गरुडः असि, तर्हि अहं चक्रधारकः विष्णुः । विष्णुः गरुडारूढः भवति ।

युवकः : (मनसा विष्णुं प्रणम्य च पाण्डित्यं प्रदर्शयन् अग्रे वदति ।) यदि भवान् चक्रधरः विष्णुः, तर्हि अहं भवतः मस्तकस्य उपरि शोभमानं मुकुटं अस्मि । मुकुटं सदा मस्तकस्य उपरि एव संतिष्ठते ।

भोजः : (युवकस्य पाण्डित्यम् अनुभूय) तर्हि मुकुटस्य उपरि शोभमानं पुष्पमहम् । एवमहं अधुना तवोपरि स्थास्यामि ।

युवकः : भवान् यदि पुष्पं भविष्यति, तर्हि अहमपि भ्रमरो भूत्वा तव पुष्पस्योपरि स्थास्यामि ।

भोजः : एवं भवान् द्विरेफः तर्हि अहं सूर्यः । पुष्पस्य अन्तः स्थितः भ्रमरः सूर्यास्तकाले बन्दी भवति, अहमपि त्वं बन्दिनं करिष्यामि ।

युवकः : अहो ! भवान् सूर्यस्तर्हि अहं महाप्रभावी राहुः । राहुस्तु सूर्यं ग्रसते ।

भोजः : (किञ्चित् उच्चैः) भवान् राहुश्चेत् अहं राहुरूपाय तुभ्यं दानं दास्यामि । दानग्रहणेन तवायं गर्वः निश्चयेन शान्तः भविष्यति ।

युवकः : (विहस्य चातुर्येण) यदि भवान् दानी तर्हि अहं सन्तुष्टः । भवतः दानस्य प्रयासः निष्फलः भविष्यति । सर्वतः अलुब्धः अहं भवतः दानं न ग्रहीष्यामि ।

एवमुत्तरोत्तरं विवादरतयोः भोजयुवकयोः मध्ये यदा सन्तोषस्य विषयः समुपस्थितः तदा 'समागते संतोषे सर्वं शान्तं भवति' इति वचनानुसारं विवादोऽपि स्वयमेव शान्तः ।

अन्ते चतुरं ज्ञानेन गुणेन च उपेतं तं पण्डितं युवकं प्रणम्य धाराधिपतिः भोजराजः अवदत् ''अयि घटपण्डित ! गुणपूजके धारादेशे भवतः स्वागतमस्ति । भवान् विजयी जातः । सन्तुष्टं जनं न कोऽपि पराजेतुमर्हति । यतो हि सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानं वर्तते ।''

Glossary

Noun (masc.) **नृपतिः** king **प्रासादः** palace **गवाक्षः** balcony **मुद्गरः** hammer (a tool like wooden bat, heavy in weight) (an implement for exercise) **वह्निः** fire **वायुभक्षकः** one who eats air, **वातः** wind **भुजगः** snake **द्विरेफः** bee, wasp

(Fem.) : **वृष्टिः** rain **वाक्केली** play of words

(Neu.) : **निधानम्** treasure

Pronoun : **तस्य** his (masc.) **सः** he (masc.) **अनेके** many **तम्** to him (masc.) **तयोः** of both of them (masc.) **भवान्** you **मयि** in me **मम** my **भवन्तम्** to you **तव** your **तुभ्यम्** for you, to you **भवतः** your

Adjective : **विशारद** clever, skillful **कोविद** experienced, a learned **धुरंधर** one who hold a yoke, leader, chief **अनभिज्ञ** stranger, unknown **शोभमान** adorning

Adverb : **एकदा** once **उपरि** on the upper side **अतः** hence **ततः** therefore **यदि** if **तर्हि** then **पुरतः** in front of **यत्र** where **कुत्रापि** anywhere **इतः** from here **ततः** from there **सदा** always **अधुना** now **मध्ये** in between **अयि** word used to address, O ! **यतो हि** because

Compound : राजसभायाम् (राज्ञः सभा – राजसभा, तस्याम् । षष्ठी तत्पुरुष) । विद्याविशारदः (विद्यासु विशारदः – विद्याविशारदः । सप्तमी तत्पुरुष) । वार्तालापः (वार्तायाः आलापः । षष्ठी तत्पुरुष) भोजयुवपण्डितयोः (भोजः च युवपण्डितः च – भोजयुवपण्डितौ, तयोः । इतरेतर द्वन्द्व) । गर्वपूर्णाम् (गर्वेण पूर्णा – गर्वपूर्णा, ताम् । तृतीया तत्पुरुष) वायुभक्षकः (वायोः भक्षकः । षष्ठी तत्पुरुष) गरुडारूढः (गरुडम् आरूढः । द्वितीया तत्पुरुष) सूर्यास्तकाले (सूर्यस्य अस्तकालः – सूर्यास्तकालः, तस्मिन् । षष्ठी तत्पुरुष) दानग्रहणेन (दानस्य ग्रहणम् – दानग्रहणम्, तेन । षष्ठी तत्पुरुष) भोजयुवकयोः (भोजः च युवकः च भोजयुवकौ, तयोः । इतरेतर द्वन्द्वः) । धाराधिपतिः । (धारायाः अधिपतिः । षष्ठी तत्पुरुष)

Root : (First Gana) (Parasmaipada) **सम् + आ + गम् > गच्छ्** (**समागच्छति**) to come **आ + ह्वे > ह्वय्** (**आह्वयति**) to call **अर्ह्** (**अर्हति**) to deserve **वह्** (**वहति**) to carry (Atmanepada) **सम् + स्था – तिष्ठ्** (**संतिष्ठते**) to stand / stay **वृत्** (**वर्तते**) to be **ग्रस्** (**ग्रसते**) to swallow

Notes

(1) Meaning : **विद्याविशारदाः** expert in many lores **उपविष्टः** one who is seated **नवागन्तुकम्** to a newly arrived **निम्नानुसारम्** as given below **घटपण्डितः** scholar who is filled with wisdom **परिपूर्णम्** filled to the brim **गर्वपूर्णाम् उक्तिम्** words filled with arrogance **मुद्गरत्वेन** like a hammer **प्रहारेण** by a stroke **वर्तिष्यते** will behave **दहनकर्मा** one who burns **वाहयितुमर्हति** capable of blowing away **वृष्टिरूपम्** who is like rain **इतः ततः** here and there **वहिष्यामि** I will carry away **पाण्डित्यं प्रदर्शयन्** showing scholarship **शोभमानम्** to one who adorns **अनुभूय** having experienced / experiencing **स्थास्यामि** I shall stand / stay **ग्रहीष्यामि** I shall receive **बन्दी** prisoner **महाप्रभावी** one who is lustrous **निश्चयेन** certainly **विहस्य** laughing **चातुर्येण** cleverly **अलुब्धः** one who is free from greed **एवमुत्तरोत्तरम्** thus gradually **विवादरतयोः** of those engrossed in controversy **वचनानुसारम्** as per words **अन्ते** at last **उपेतम्** associated **गुणपूजके** one who worships virtues **धारादेशे** in Dharadesha **विजयी जातः** became victorious / has conquered **पराजेतुमर्हति** can be defeated

(2) Sandhi : प्रजाप्रियश्च (प्रजाप्रिय: च) । ततस्तयो: (तत: तयो:) । तथैव (तथा एव) । ततोऽप्यधिकम् (तत: अपि अधिकम्) । कुत्रापि (कुत्र अपि) । तवोपरि (तव उपरि) । भ्रमरो भूत्वा (भ्रमर: भूत्वा) । सूर्यस्तर्हि (सूर्य: तर्हि) ।

Exercies

1. अधोलिखितेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) अहं घटपण्डित: .... । ◯

(क) स्म: (ख) अस्मि (ग) अस्ति (घ) सन्ति

(2) 'वायु:' इति शब्दस्य पर्यायशब्द: क: ? ◯

(क) वाक् (ख) वा (ग) वात: (घ) वह्नि:

(3) 'गवाक्ष:' शब्दस्य अर्थ: क: ? ◯

(क) Peak (ख) Terrace (ग) Court (घ) Balcony

(4) भूपाल: मार्गे सुवर्णखण्डम् .... । ◯

(क) अक्षिपन् (ख) अक्षिपस: (ग) अक्षिपत् (घ) अक्षिपम्

(5) संसारे कीदृशं जनं पराजेतुं कोऽपि न अर्हति ? ◯

(क) धनिकम् (ख) सन्तुष्टम् (ग) वाचालम् (घ) बलिष्ठम्

(6) अहं दानं .... । ◯

(क) करिष्यति (ख) करिष्यामि (ग) करिष्यसि (घ) करिष्यन्ति

(7) कस्य शिखरे मुकुटं सदा तिष्ठति ? ◯

(क) मस्तके (ख) मस्तकस्य (ग) मस्तकं (घ) मस्तकात्

2. संस्कृत भाषया उत्तरं लिखत ।

(1) अग्नि: कं भस्म करोति ?

(2) राहु: केन शान्त: भवति ?

(3) सन्तोष एव कस्य परं निधानम् ?

(4) भ्रमर: कुत्र बन्दी भवति ।

3. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं लिखत ।

	शब्दरूपम्	मूलशब्द:	अन्त:	लिङ्गम्	विभक्ति:	वचनम्
उदाहरणम् –	जना:	जन	अकारान्त:	पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(1)	प्रासादस्य	....	....	....	....	....
(2)	गवाक्षे	....	....	....	....	....

(3) वृष्टेः ....

(4) पण्डितम् ....

(5) विवादरतयोः ....

4. वचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदा. **वर्तते**	**वर्तेते**	**वर्तन्ते ।**
(1)	तिष्ठतः	.... ।
(2) अर्हति	....	.... ।
(3) ग्रहीष्यामि	....	.... ।
(4)	भविष्यतः	.... ।

5. शीर्षकानुरूपं धातुरूपाणां परिचयं लिखत ।

	धातुरूपम्	धातुः	कालः/लकारः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
उदा.	सेवन्ते	सेव्	वर्तमान	आत्मनेपद	अन्य	बहुवचनम्
(1)	अपश्यत्	....	....	....	....	....
(2)	तिष्ठति	....	....	....	....	....
(3)	भविष्यति	....	....	....	....	....
(4)	स्थास्यामि	....	....	....	....	....

6. कोष्ठकेषु प्रदत्तानि पदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत ।

(1) The king sees a youth. (नृप, युवक, दृश्-पश्य्)

(2) People go to the assembly. (जन, सभा, गम्-गच्छ्)

(3) Virtues are worshipped in Dharadesha. (धारादेश, गुण, पूजा, भू)

(4) Bhoja was favourite among his people. (भोज, प्रजा, प्रिय, भू)

(5) Agni (fire) burns the hammer. (वह्नि, मुद्गर, दह्)

7. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

(1) How was king Bhoja ?

(2) Why does the youth believe himself to be Ghatapandita ?

(3) When does the discussion between king Bhoja and the youth stop ? Why ?

(4) What was the speciality of Dharadesha ?

Activity

- Write in brief the theme of the prose **परं निधानम्**..
- Present one of the stories from 'Bhojaprabandha' in the class.